

Розділ I. Загальнотеоретичні проблеми психологічної науки

Токарева Н.М.

Генеza особистості у вимірі екзистенційної психології

Проблема становлення особистості займає одне із центральних місць у науковій антропології. Згідно із твердженням Г.В.Гребенькова дана проблема являє собою «теорію формування і самовиховання особистості, що розкриває свій зміст у демонстрації певних соціальних програм, які створюють оптимальну суспільну систему цінностей як організацію речей та ідей, а також систему правил внутрішнього самовдосконалення і саморозвитку людини, що в єдності забезпечує виникнення і розвиток особистості як цілісного і унікального духовно-тілесного феномену» [2, с.133] і має чисельні виміри дослідницьких концептів.

У ХХ ст. особливу роль у конституванні генези становлення особистості як спеціального предмету гуманітарного дослідження відіграла екзистенційна (або феноменологічна) психологія, визначними представниками якої стали психологи Ф.Й.Бойтендаjk, Е.Шпрангер, Ф.Лерш, психіатри М.Босс, Л. Бінсвангер, Ван Ден Берг, Е.Штраус, філософи і психіатри М.Хайдеггер, К. Ясперс та інші. Зокрема загальна тенденція розуміння ставлення індивіда до суспільства (у контексті постійного протистояння) виявляється у роздумах М.Хайдеггера та Ж.-П.Сартра як виявлення прагнення людини наслідувати інших у неаутентичного способу існування і неконструктивного способу вирішення людиною своїх екзистенційних проблем. М.Хайдеггер пов'язував це прагнення зі страхом смерті, а Ж.-П.Сартр – із втечею від особистої відповідальності і свободи.

Саме екзистенціалізм сформував нову світоглядну парадигму особистості, яка радикальним чином забарвила її життєдіяльність як проблему сенсожиттєву для індивіда та соціуму і водночас глибоко інтимну для кожної особистості. З цього часу нормальний людський індивід (а не збитковий як у З. Фрейда, А. Адлера чи К. Левіна) стає об'єктом дослідження в контексті становлення його особистості; започатковується нова хвиля розробок означеної проблеми. Цьому сприяли також дослідження відомих представників Франкфуртської школи антропологічної філософії. Зокрема, Г. Маркузе розглядає особливості життєдіяльності «одномірної людини»-споживача із атрофованим соціально-критичним ставленням до дійсності в умовах сучасного йому «одномірного суспільства», «суспільства масового споживання».

Е. Фромм також зробив спробу зрізати гострі кути переважно біологізаторської методології фрейдизму у розробці проблем особистості і поєднати її із соціологічними підходами. Справжнє самовтілення особистості

Е.Фромм пов'язує лише із практичною реалізацією принципу буття і адекватної йому форми міжлюдських стосунків – любов'ю. При існуванні людини із орієнтацією і установкою на «модус буття» (на протигагу споживацьким тенденціям) в якості передумов Е.Фромм називає незалежність, свободу та наявність критичного мислення. Характерною ознакою такого способу буття є внутрішня активність суб'єкта, продуктивне використання своїх людських потенцій: «...буття передбачає здатність бути активним; пасивність виключає буття... Таким чином, активність – це соціально визнана цілеспрямована поведінка, результатом якої є відповідні соціально корисні зміни» [7, с.95-96].

Своєрідною кульмінацією в процесі конституювання характеристик становлення особистості спеціальною темою досліджень у західній філософії стали дослідження А. Маслоу («Самоактуалізація» (1967 р.)) та К.Роджерса («Вчитися бути вільним» (1967 р.)).

Вперше у соціальній антропології генеза становлення особистості прямо пов'язується із її самореалізацією і смисложиттєвими орієнтирами (в термінах А. Маслоу – «буттєвими цінностями»). В означеній роботі А. Маслоу вперше ввів в науковий вжиток поняття самореалізації (самоактуалізації) особистості і піддав його всебічному аналізу. Цим він фактично означив у соціальній гуманістичній психології органічний взаємозв'язок становлення особистості із її самореалізацією і дав поштовх до створення різних напрямків у дослідженні цього взаємозв'язку. Насамперед – етики самореалізації (дослідниками якої є Б. Бозанкет, Дж. Маккензі, Дж. Ройс, Е. Муньє, Б.Кроче та інших).

В 60-х роках ХХ століття в рамках переважно гуманістичної психології сформувалася доктрина особистісної самоактуалізації, яку представляють доробки К.Роджерса, С. Ленсона, Р. Інглхарта та інших. Новий час, що змінив смисложиттєві цілі історії пов'язані із християнською телеологією на телеологію «прогресу», став розглядати людину не як мету, а як засіб досягнення прогресу, що є показником культури взагалі і декларує неперервний суб'єктивний досвід людини у контексті соціального буття. Саме досвід є тим семантичним полем, в межах якого людина демонструє свої інтенції, реалізує можливості потенційного вибору і трансцендування власної творчості. У парадигмі клієнт-центрованої психотерапії К.Роджерс означає генезу особистісного розвитку як рух від життя згідно із цінностями, декларованими іншими людьми, до цінностей, які суб'єкт сам ініціює у комплексі вільної та відповідальної життєтворчості.

У площині сучасних психологічних досліджень аналіз екзистенційних проблем становлення особистості здійснюється у контексті системного підходу. Поняття «система» може інтерпретуватися як продукт абстракції таких реальних усезагальних властивостей явищ, як їхній розвиток, функціонування, будова (В.А.Богданов). Розвиток особистості, як і розвиток будь-якої складно структурованої системи, інтерпретується як своєрідний

тип її функціонування, переходу системи на новий рівень функціонального циклу.

Узагальнюючи концептуальні положення історичного екскурсу, становлення особистості можна розглядати як процес перетворення людського індивіда в особистість, перехід від переважно зовнішньоорієнтованого до переважно внутрішньодетермінованого у своїй життєдіяльності індивіда, який цю життєдіяльність вибудовує в контексті власного особистісного розвитку, надаючи цьому процесу статусу смисложиттєвої цілі.

Основними засадами процесу становлення особистості є індивідуальність особистості, її самореалізація та смисложиттєві орієнтири. Індивідуальність особистості виступає субстанційним принципом вказаного процесу, самореалізація особистості проявляється як діяльнісно – процесуальний принцип становлення особистості, а сенс життя репрезентує її світоглядні основи, що є діалогічними у контексті її спілкуванням з буттям.

Серед філософсько-антропологічних теорій, що претендують на роль методологічного підґрунтя сучасної екзистенційної персонології, вітально-аксіологічна концепція особистості В.Ф.Сержантова та його послідовників займає не останнє місце [4].

Автор даної концепції В.Ф.Сержантов переконаний, що функцію синтезу у персонологічних теоріях має виконувати «психологічна особистість», або, точніше, система понять, що виражає психологічну структуру особистості, адже основні компоненти психологічної структури особистості, будучи соціально обумовленими і сповненими соціального змісту (свідомість, характер, спрямованість, мотивація), разом із тим являють собою прояв фізіологічної активності мозку і організму в цілому.

Відповідно до вітально-аксіологічної концепції особистості, генеза індивіда у становленні особистості передбачає пізнання ним самого себе (у тих чи інших проявах свого буття) як істоти, що відрізняється від інших, як певної суб'єктивно замкнутої реальності. Це виявляється у факті іменування себе «Я». Феномен «Я» є власною, автентичною, індивідуально неповторною субстанцією особистості [4, с.208], є свідченням активного становлення особистості.

Субстанціональним початком активності особистості, що є контекстом здійснення буття, на думку В.Ф.Сержантова, є життєві (вітальні) функції людини – вектори, аспекти динамічної (функціональної) інтеграції організму у його стосунках із зовнішнім світом [4, с.208]. Вітальні функції відображаються свідомістю і осмислюються як фундаментальні потреби індивіда, що розуміються як базисні зв'язки (стосунки) людини із зовнішнім світом: потреби у розгортанні життєдіяльності індивіда у певному напрямку та усвідомлення нужди у атрибутах зовнішнього об'єктивного світу і у маніпуляціях (консумативних або операційно-праксеологічних) із ними, у інших людях та певних взаєминах із ними. При цьому потреби розглядаються

не просто як вираження певної необхідності індивіда у чому-небудь. Вони скоріше тлумачаться як іманентні і необхідні умови буття і становлення людини – вітальне «Я» (Ego Vit), її онтогенезу у всіх його проявах і вимірах: соматичному, соціальному, персонологічному.

Вітальні функції (індивідуально-органічні, сексуально-родові, пізнавальні та соціабельні) передбачають їхню об'єктивацію, являють собою у ході своєї реалізації інтеграцію різних процесів життєдіяльності організму і лежать в основі мотивації поведінки людини.

Іншою підсистемою структури особистості, відповідно до вітально-аксіологічної концепції, є система ціннісних орієнтацій, або, згідно із термінологією В.Ф.Сержантова, аксіологічне «Я» (Ego Ax).

Система ціннісних орієнтацій людини включають у себе цінності суспільства, що функціонують у певній національній культурі: моральні імперативи, естетичні, релігійні та філософські ідеї, правові норми, політичні переконання тощо. Ціннісні орієнтації особистості у контексті особистісного смислу визначають принципи розуміння людиною соціальної реальності, власної поведінки та поведінки інших людей, виступають регуляторами поведінки, а отже є аксіологічними функціями особистості [4, с.212-213]: (життя і смерть, свобода, справедливість, обов'язок, добро і зло, нарешті, смисл життя як головна інтегральна аксіологічна функція особистості), природа яких детермінована не лише потребами, але й здатністю людини до оціночної діяльності.

Ціннісні орієнтації особистості формуються лише в процесі індивідуального засвоєння зовнішніх щодо суб'єкта цінностей – норм, стандартів, імперативів суспільства. Проте щоб ці зовнішні цінності стали для особистості внутрішніми, вони мають бути екзистенційно пережитими, усвідомленими, а відповідно, мають стати потребою, бути оціненими і у якості аксіологічної функції проявлені у вчинкові, тобто мають стати установкою. Надалі, щоб дані установки отримали не лише зовнішнє схвалення з точки зору «має бути», стали б цінними у суспільному контексті, але й отримали внутрішню оцінку як цінності у самого індивіда, необхідними є зовнішні соціальні умови, що створюють обставини драматизму і боротьби, пошуку людиною своєї ідентичності (Г.В.Гребеньков).

Аксіологічні функції особистості мають фундаментальні особливості: будучи знаннями, вони набувають форму переконань і функціонують як імперативи внутрішнього життя і поведінки, що існують у свідомості на лінгвістичному рівні і мають соціально-історичну обумовленість. Іншими словами, це вищі внутрішні регулятори людської діяльності, кожна з яких є формою розуміння індивідом самого себе і виражає цільову спрямованість суб'єкта [4, с.213].

Аксіологічні функції особистості не лише характеризуються значною стійкістю, але завдяки їм особистість набуває статус автономного суб'єкта діяльності із властивими йому рисами характеру (ініціативність,

відповідальність тощо), що підтверджує положення вітально-аксіологічної концепції щодо «внутрішньої логіки» становлення особистості як її «персоналізації».

Система ціннісних орієнтацій особистості, або аксіологічне «Я» (Ego Ax), формується на підставі асимілювання всіх доступних індивіду матеріальних і духовних цінностей у процесі усвідомлювання ним смислу його життя, що не суперечить вітальній структурі індивіда. Цей спосіб усвідомлення вітального «Я» у категоріях аксіологічного «Я» або, іншими словами, певна система зв'язків елементів однієї підсистеми особистості із елементами іншої, утворює третю підсистему особистості – рефлексивне «Я» (Ego Ref) [4, с.211].

В єдності вітальне «Я» і аксіологічне «Я» утворюють єдине тотальне «Я» особистості [4, с.207].

Тим не менше, становлення відбувається у конкретному соціальному середовищі, що вносить принципові структурні зміни у виявленні і власне виникненні тих чи інших характерологічних утворень – фіксованих установок та відповідних їм аксіологічних функцій, концепції індивідуальності, у цілому характеру.

Вікові межі генези особистості є рухливими і жорстко не пов'язаними із виникненням і проявом тих чи інших властивостей і рис особистості. Вони лише вказують на відповідні нейродинамічні та фізіологічні зміни, що сприяють прояву цих рис. Основною ж передумовою напрацювання стратегії інтенціональності (стиль поведінки, образ життя, вибір особистісної системи цінностей в якості когнітивної складової основних фіксованих установок, які утворюють основу характеру та ін.), на думку Г.В.Гребенькова, виступає персональна взаємодія людини із ціннісно-смісловою сферою реальності як культурою [2, с.141].

Мірою особистісного існування людини є не даність, а процес набуття «самого себе», що виражається у осягненні смислів буття, відкриття їх та реалізації як цінностей.

Дослідження психологів у контексті сучасної екзистенційної парадигми продовжують означені положення вітально-аксіологічної концепції особистості, обґрунтовуючи концепцію становлення особистості у системі органічної єдності індивідуальності особистості, її самореалізації та сенсожиттєвих орієнтирів у логічному полі взаємовідносин «індивід – суспільство», акцентуючи особливу увагу сучасних дослідників на маргінальних процесах як явищі сучасного цивілізаційного поступу.

Визначальною закономірністю аксіогенезу особистості є випередження і структурування її цілісними доцільними (ціннісно-цільовими, телеологічними) зв'язками з довкіллям ситуативно-діяльнісних (каузальних) зв'язків, що визначає індивідуальну самобутність окремо взятого аксіогенезу (З.С.Карпенко).

Реальність у свідомості людини відображується у сукупності значень та системі смислів: ціннісні об'єкти (матеріальні та духовні) відображені у індивідуальній свідомості у структурі значень, що мають для людини певний смисл.

Відповідно до концептів семіотичної культурології А.А.Пелипенко та І.Г.Яковенко визначають смисл як проміжну сутність світу прафеноменів та світу їх інобуттєвих семіотичних еквівалентів [5, с.12], що є динамічним утворенням, яке, організуючись у завершені ноуменальні структури, опредмечується у кінцевих та одиничних формах і виявляється у похідних причинно-наслідкових залежностях. Означена дуальність дозволяє науковцям досліджувати глибинну, енергетично забарвлену діалектичну природу процесу смислопородження не лише у колективній культурній творчості, але й у життєтворчості окремого суб'єкта, що реалізує свої екзистенційні потреби [5, с.31].

Ф.В.Бассін, на підставі аналізу категорій значення і смислу у дослідженнях О.М.Леонтьєва, наголошує, що смисл притаманний конкретному, емоційно забарвленому переживанню, характеризується не стільки ознаками логіки, скільки ознаками аналогічності, спричиненої глибокою залежністю подібних переживань не лише від свідомості, але й від несвідомого [1, с.23].

Досліджуючи феномен смислу, австрійський психолог, філософ Віктор Франкл визначає його як унікальний, неповторний імператив, що вимагає своєї реалізації [6, с.284-307]. Смисловими універсаліями, що кристалізуються у результаті узагальнення типових ситуацій, з якими суспільству або людству довелося мати справу протягом історії, В.Франкл називає цінності [6, с.170 - 174].

За визначенням О.Т.Москаленка та В.Ф. Сержантова, смисл – це «віднесеність цінностей до структури особистості, і перш за все до певних вітальних функцій людського індивіда, зв'язок їх із визначеними потребами, тобто місце ціннісного об'єкта у системі тих телеономних відносин (мета – засіб), які вибудовує у своїй свідомості індивід, відштовхуючись від власної структури потреб» [4, с.198].

Вивчення історії використання поняття «смисл» у філософії, лінгвістиці та психології дозволило Д.О.Леонтьєву припустити, що за означеною категорією приховується не конкретна психологічна структура, яка має однозначну дефініцію, а складна і багатогранна смислова реальність, що приймає різні форми і проявляється у різних психологічних ефектах [3, с.105]. Виділяючи три площини аналізу смислової реальності, Д.О.Леонтьєв, відповідно, розрізняє також і три аспекти смислу:

- онтологічний – життєвий смисл та відображена у ньому динаміка життєвих відносин,
- феноменологічний – особистісний смисл та відображена у ньому динаміка суб'єктивного образу реальності,

- діяльнісний – смислові структури особистості та відображена у них динаміка діяльності (життєдіяльності) [3, с.113].

Зважаючи на дані методологічні припущення, Д.О.Леонтьєв визначає смисл як «відношення між суб'єктом та об'єктом або явищем дійсності, яке визначається місцем об'єкта (явища) у житті суб'єкта, виділяє цей об'єкт (явище) у образі світу і втілюється у особистісних структурах, що регулюють поведінку суб'єкта щодо даного об'єкта (явища)» [3, с.165].

Інтегруючи аксіологічну функцію виконує особистісна концепція смислу життя, який у феноменологічному аспекті може бути усвідомлений як відносно адекватне переживання людиною інтенційної спрямованості власного життя. Смисл життя відображує життєву концепцію людини, усвідомлений і узагальнений принцип її життя, її життєву мету. Смисл – це цінність і одночасно переживання цієї цінності людиною у процесі її вироблення, присвоєння або здійснення (К.О.Абульханова-Славська). Смисл життя виражає домагання особистості, її прагнення, потреби, і разом з тим (і це важливо) – є підтвердженням реальних досягнень людини, реальної здатності виразити себе у формах життя. Тому смисл життя відображує не лише майбутнє, не лише перспективи, але й міру досягнутого людиною, є оцінкою досягнутого своїми силами за суттєвими для особистості критеріями (К.О.Абульханова-Славська).

За визначенням Д.О.Леонтьєва, смисл життя – це концентрована описова характеристика «найбільш стрижневої та узагальненої динамічної смислової системи, відповідальної за загальну спрямованість життя суб'єкта як цілого» [3, с.250].

Прагнення до пошуку та реалізації людиною смислу життя В.Франкл (у теорії якого проблема смислу життя займає центральне місце) розглядає як вроджену мотиваційну тенденцію, що притаманна всім людям і спричиняє активність поведінки та розвитку особистості [6].

В якості основних моментів концепції смислу життя як інтегруючого елементу системи ціннісної орієнтації особистості (Ego Ax) О.Т.Москаленко та В.Ф. Сержантов розглядають такі:

- стратегічну життєву мету (надзадачу);
- співвіднесення особистої надзадачі із соціальною практикою колективу, соціальної групи, класу, суспільства, опосередковане світоглядом;
- вираження першого і другого моментів у аксіологічних категоріях свободи, ідеалу і обов'язку;
- зв'язок смислу життя із вітальною структурою індивіда;
- певне емоційно-естетичне ставлення індивіда до вибраної ним самим надзадачі його життя [4, с.221].

Напрацювання життєвих цінностей, перетворення їх у принципи свого життя, боротьба за їхню реалізацію можуть утворювати життєву стратегію особистості, основне стратегічне спрямування життя (К.О.Абульханова-Славська). Смисл життя, що є підставою соціально визначеної поведінки,

виражає індивідуальну орієнтацію життєдіяльності на певну вітальну функцію, розв'язує суперечність між потенційним антагонізмом різних векторів життя і необхідністю їх гармонійного поєднання.

Формування смислу життя встановлює певне співвіднесення вітальних функцій індивіда, надає їм визначеного характеру і попереджає функціонально руйнівні флуктуації, що можуть бути спричинені зміненням життєвих ситуацій за відсутності особистісної визначеності. Для того, щоб жити і активно діяти, людина має вірити у смисл, яким сповнені її вчинки. Відсутність смислу породжує у людини стан, який В.Франкл називає екзистенційним вакуумом [6, с.308].

Узагальнюючи теоретичні аспекти вивчення впливу системи ціннісних орієнтацій на поведінку особистості, можна зазначити, що система цінностей людини мінлива, оскільки значною мірою обумовлена як змінним соціальним середовищем, так і актуальним рівнем розвитку особистості. Ціннісні орієнтації, як регулятивний механізм, охоплюють широкий круг проявів активності людини і пов'язані із віковими особливостями розвитку суб'єкта.

Загальнопсихологічним механізмом аксіогенезу особистості виступає діалогічне спілкування (М.М.Бахтін, М.Бубер, Г.В.Дьяконов, З.С.Карпенко, І.О.Погодін та ін.), в процесі якого відбувається включення Іншого в духовний світ Я як повноважного партнера, можливого взірця саморозвитку, що забезпечує розгортання суб'єктивної актуальності буття у ситуативно-динамічному хронотопі «тут і тепер». У площині аналізу діалогічної архітектоніки як події діалог може розглядатися як екзистенційна зустріч людини з людиною, у якій виявляється суб'єктивно-значуща, завершено-цілісна взаємодія-взаємопереживання, сповнене актуальним і перспективним життєвим смислом (Г.В.Дьяконов, З.С.Карпенко).

В цій взаємодії і особистість, і буття рівноправні, можуть і обов'язково виступають як об'єктом, так і суб'єктом їх взаємовідносин. Сенс життя у всіх своїх проявах є процесуальним явищем. Це пояснюється тим, що всі його субстанційні сторони не є раз і назавжди даними, сталими. Пошук смисложиттєвих засад особистістю – це своєрідна «пульсація» практичної її взаємодії з буттям, що детермінує само змінення особистості і соціуму. Ось чому проблема сенсу життя людини – це проблема адекватного ставлення людини до оточуючого її світу, тобто такого ставлення, яке узгоджується з наявною природою світу. Водночас це – і проблема відповідної реакції світу (буття) на всі практичні прояви індивіда. Саме цей аспект сенсу життя дає можливість останньому виступати світоглядною засадою процесу генези особистості у вимірах екзистенційної психологічної парадигми.

Література

1. Бассин Ф. В. К развитию проблемы значения и смысла / Ф. В. Бассин // Вопросы психологии. – 1973. – № 6. – С.13 – 24.

Актуальні проблеми психології в закладах освіти

2. Гребеньков Г.В. Проблема личностного становления в философско-антропологическом исследовании / Г. В.Гребеньков // Наука. Религия. Суспільство. – 2005. – № 3. – С.133 – 142.
3. Леонтьев Д.А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности : монография / Дмитрий Алексеевич Леонтьев – 3-е изд., доп. – М.: Смысл, 2007. – 511 с.
4. Москаленко А.Т. Личность как предмет философского познания. Философская теория личности и ее психологические и биологические основания [монография] / Алексей Трохимович Москаленко, Василий Филиппович Сержантов – Новосибирск: Наука, 1984. – 319с.
5. Пелипенко А.А. Культура как система/ А.А.Пелипенко, И.Г. Яковенко. – М.: «Языки русской культуры», 1998. – 371 с.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла [монография]/ Виктор Эмиль Франкл/ Пер.с англ. и нем. – М.: Прогресс, 1990. – 368с. – (Б-ка зарубежной психологии).
7. Фромм Э. Иметь или быть? [монография]/ Э.Фромм – М.: Прогресс, 1990.